

<https://doi.org/10.3176/hum.soc.sci.1986.2.06>

Aili AARELAID-TART

KULTUURIURIMISE INTERDISTSIPLINAARSEID ASPEKTE (ÜLEVAADE PROBLEEMIKÄSITLUSEST NÕUKOGUDE KIRJANDUSES)

Kultuuri olemuse tundmaõppimine on praegusaja humanitaarse teadustsükli aktuaalseid probleeme. Erinevatel uurimistasanditel ja -harudes võib selle probleemi sõnastamine kanda spetsiifilist iseloomu, üldkokkuvõttes aga püstitub ta ikkagi küsimusena inimtegevuse kultuurilis-ajaloolisest determineeritusest. Kuigi inimtegevuse sotsiaalse määratletuse fakt on marksistliku ühiskonnaõpetuse põhitõdesid, on ta intensiivse interdistsiplinaarse teadustunnetuse objektiks saanud siiski alles käesoleva sajandi keskpaiku. Paljude humanitaardistsipliinide arenguloogika on üha järjekindlamalt nõudnud uuritavate nähtuste kultuuriliste kontekstide tunnustamist ning teaduslikku fikseerimist. Veel hiljaaegu suhtuti kultuurilisse konteksti kui millessegi iseenesest mõistetavasse, konkreetsest uurimisainest väljapoole jäävasse fenomeni. Nüüdseks on olukord sisuliselt teisenenud: uusimad lingvistilised, sotsioloogilised, psühholoogilised, teadusloolised jt. suunad vaatlevad oma objekte funktsioneerivana üksnes üldkultuurilises keskkonnas.

Inimese praktiliste oskuste, käitumise, keele ja mõtlemise kultuurilis-ajaloolise uurimise vajadus omakorda on oluliseks stiimuliks kultuuri olemuse ümber käivate arvukate diskussioonide tekkes. Rääkides inimtegevuse mis tahes aspekti kultuurilise konteksti olemasolust, tuleb viimasele anda konkreetne sisu, muuta ta kirjeldatavaks-mõõdetavaks suuruseks, s. o. määratleda kultuuri enese piirid.

Kui enamik humanitaarteadusi huvitub kultuurist kui taustsüsteemist, siis kultuur ise kui ajalooliselt kujunev tervik on uurimisobjektiks põhiliselt kahele distsipliinile: filosoofiale metodoloogilis-teoreetilises ja maailmavaatelises plaanis ning ajalooteadusele empiirilise rekonstruktsiooni plaanis. Põhimõtteliselt tulekski filosoofilisi ja ajalooteaduslikke kultuurikäsitlusi mõista kui ühtse materialistliku ajalookäsitluse raames eksisteerivaid teoreetilist ja empiirilist poolust.

Filosoofias on põhirõhk asetatud kultuuri kui sotsiaalse nähtuse defineerimisele, tema spetsiifika kindlakstegemisele, kompleksuse ja süsteemsuse kui metodoloogiliste võtete rakendamisele. Ajaloolise tunnetuse ülesandeks on eelkõige kultuurilooliste protsesside vahetu fikseerimine ja lahtimõtestamine. Just filosoofilistest ja ajaloolistest tõlgendustest sõltub suurel määral kultuuri (*pro* kultuurilise konteksti) interpreteerimine humanitaarteadusis tervikuna.

Oleks loogiline oletada, et kultuuri kui kompleksse tunnetusobjekti uurimisel astuvad filosoofid ja ajaloolased käsikäes, vastastikku üksteist rikastades. Paraku ei maksa asju vaadata lihtsustatult.

Nii filosoofia kui ajalooteadus on viimastel aastakümnetel teinud läbi keerulise protsessi kultuuri olemuse süsteemsel ja kompleksel avamisel. Selles protsessis sisalduvad niihästi olulised interpretatsioonilised ühisoone kui ka suurel arvamusel lahknevused. Käesoleva artikli eesmär-

giks ongi anda võrdlev-historiograafiline ülevaade kultuuri kui tervikliku uurimisobjekti tõlgendustest ühelt poolt ajalooteaduses, teiselt poolt aga marksistlik-leninlikus filosoofias. Kontseptuaalsete skeemide ajaline ja sisuline kõrvutamine peaks huvi pakkuma nii asjaosalistele endile kui ka laiemale teadusüldsusele. Nimelt ei kajastu vaadeldavate interpretatsioonitüüpide dialektiliselt vastuolulises seoses mitte lihtsalt kahe eritasandilise distsipliini suhe, vaid avaramalt kultuuri kui kaasaegse humanitaaria ühe keskse kategooria määratlemise komplitseeritus, empiiria ja teooria ühitamisraskused, interdistsiplinaarse lähenemise keerukus.

Kultuuri tõlgendustest ajalooteaduses

Kultuuri kui ajaloolise tunnetuse objekti on määratletud etappide viisi: esmalt kerkis päevakorraale probleem nõukogude kultuuri kompleksse uurimise ainest¹, see laienes küsimuseks vene ja teiste nõukogude rahvaste kultuuride üksikperioodide tervikkäsitlustest², 1970. aastate lõpust aga pakkus juba huvi kultuuriajalooliste uuringute koht ja spetsiifika ühiskonna sotsiaal-ajalooliste uuringute süsteemis tervikuna³.

Kultuuri kompleksse analüüsi küsimus tekkis nõukogude ajalooteaduses reaktsioonina nn. harukondlike tõlgenduste vastu. Nimelt ilmus 1950. aastate teisest poolest arvukalt ülevaatetöid nõukogude korra tingimustes toimunud muutustest kirjanduse, kunsti, kino, teaduse, hariduse ja muus valdkonnas. Oma loomult olid need tööd kitsalt ühe kultuurisfääri sündmusi fikseerivad kronoloogiad, puudusid nii üldsotsiaalsed järeldused kui ka üksikharude omavahelised võrdlusemomentid. Nendele töödele hinnangut andes nenditi, et trükivalgust nägid kaksikud tööd, mille sisu erines üksteisest vaid illustratiivse materjali kogumi poolest.⁴

Esimesed vägagi kriitilised märkused deskriptiiv-harukondliku kultuurimõistmise aadressil ilmuvad juba 1960. aastate algul. 1962. aastal toimunud üleliidulisel nõupidamisel märkis akadeemik B. Ponomarjov, et kultuuriloo alal prevaleerivad üksnes üksikalasid — kirjandust, muusikat, arhitektuuri, kino, teatrit — analüüsivad tööd. Kuid sellest enam

¹ *Ермаков В. Т.* Советская культура как предмет исторического исследования. — Вопросы истории, 1973, № 11, 20—33; *Зак Л. М.* Вопросы культурного строительства в советской исторической литературе. — В кн.: Культурная революция в СССР. 1917—1965 гг. М., 1967, 419—423; *Ким М. П.* О сущности культурной революции и этапах ее осуществления в СССР 1917—1965 гг. — В кн.: Культурная революция в СССР. 1917—1965 гг. М., 1967, 5—39; *Пономарев Ъ. Н.* Задача исторической науки и подготовка научно-педагогических кадров в области истории. — В кн.: Всесоюзное совещание историков. М., 1964, 33—34; *Фадеев А. Б.* Размышления об изучении истории культуры. — Вопросы истории, 1964, № 1, 27—43.

² *Ким М. П.* О культуре как предмете исторического изучения. — Вопросы истории, 1974, № 11, 32—38; *Краснобаев Б. Н.* Русская культура XVIII века. Предмет и задачи изучения. — История СССР, 1976, № 6, 29—45; Культура и общество в эпоху становления наций. Ред. колл.: И. А. Богданова и др. М., 1974; *Лихачев Д. С.* Поэтика древнерусской литературы. М., 1979; *Познанский В. В.* Формирование русской национальной культуры. М., 1975; *Соскин В. Л.* Культурная жизнь Сибири в первые годы новой экономической политики (1921—1923 гг.). Новосибирск, 1971.

³ *Бромлей Ю. В.* Очерки теории этноса. М., 1983; *Маркарян Э. С.* К проблеме осмысления локального разнообразия культуры. — Советская этнография, 1980, № 3, 68—72; *Маркарян Э. С.* Место и роль исследования культуры в современном общественно-научном познании. — Вопросы философии, 1970, № 5, 101—111; *Маркарян Э. С.* Проблема ценностной характеристики предмета истории культуры. (Предмет и метод истории культуры. Круглый стол). — История СССР, 1979, № 6, 105—112; Методологические проблемы исследования этнических культур. Материалы симпозиума. Ереван, 1978; *Мыльников А. С.* Культура как предмет исторического исследования (Проблема культурно-исторической типологии). — Труды Лен-го ин-та культуры им. Н. К. Крупской, 1978, 37, 43—63; *Рабинович М. Г.* Город и традиционная народная культура. — Советская этнография, 1980, № 4, 12—24; Традиция в истории культуры. Отв. ред. В. А. Карпушин. М., 1978.

⁴ *Ермаков В. Т.* Советская культура как предмет исторического исследования, 21.

ei piisa. On vaja selliseid töid kultuuri ajaloo kohta, kus kõiki tema komponente on vaadeldud tervikuna, ajalooprotsessi lahutamatu osisena.⁵ 1964. aastal ilmunud artiklis pidas A. Fadejev kultuurilugu senini ajalooteaduse mahajäänuimaks osaks. Hoolimata süvamarksistlike uurimuste olemasolust, mille autoreiks on nõukogude kirjandus-, muusika- ja kunstiteadlased, puudub meil siiani kultuuriloo üldistav käsitlus.⁶ 1965. aastal üleliidulisel ajaloolasel sessioonil täheldas akadeemik M. Kim, et nõukogude kultuuri ajaloo valgustamisel ei saa harukondlik suhtumine rahuldada ei uurijaid ega lugejaid, sest ta lubab ajaloolastel esitada konseptiivselt vaid seda, mis on juba niigi spetsialistide töödes põhjalikku käsitlust leidnud. Kultuur on kindel ja sisemiselt ühtne ühiskonnalelu sfäär, mis allub spetsiifilistele seaduspärasustele, sellele aga ei pööra ajalooline tunnetus kuigivõrd tähelepanu.⁷

Seega oli 1960. aastate keskspaigaks formuleeritud kultuurilooliste uuringute kitsaskoht — harukondlikkus ja liigne faktograafilisus sünteesi ja üldistuse kahjuks. Kriitilisest suhtumisest hoolimata tuli sõnastada nõukogude kultuuri ajaloo uurimisaine.

Komplekssuse ja üldistamise ideaal ei tähenda sugugi faktograafia alahindamist. Vastupidi, teoreetiliselt põhjendatud kultuurilooliste seaduspärasuste väljatoomist saab pidada tõsikindlaks üksnes korrektse fakti-analüüsi taustal. Kindlasuunaline faktide kogumine võib ka kompleksuurimise mõnel etapil lausa hädavajalik olla, sest nn. harukondlikku tüüpi töödes esitatav faktimaterjal ei pea süsteemse lähenemise jaoks representatiivne olema. Nõukogude kultuuriloo koostamisele asumine näitaski, et üldistava töö paratamatuks eeltööks sai uue ulatusliku andmepanga kogumine ja publitseerimine.⁸

Korrektse andmepanga loomise kõrval on kompleksse kultuuriloo koostamise eeltingimuseks ka ülevaatliku historiograafia olemasolu. Nõukogude kultuuri ajaloo kohta sellised tööd pikka aega praktiliselt puudusid.⁹ See lünk on täidetud alles viimastel aastatel.¹⁰ Varasema vene, aga ka teiste nõukogude rahvaste kultuuriloo kohta puuduvad historiograafilised ülevaated siiani.¹¹

Kultuuri kui ajaloolise tunnetuse objekti detailssem teoreetiline piiritlemine algas 1970. aastatel. 1971. aastal käsitleb V. Soskin nõukogude kultuuriloo ainet alles üsna deklaratiivses vaimus. Et kultuuri areng oleks kujutletav ühtse protsessina, on V. Soskini arvates vaja leida need ajaloolised tegurid, mis kultuuri üldseisundeid ja arenguetappe determineerides tsementeerivad kõiki kultuuri elemente, liites need ühtseks ahelaks. Neid tegureid näeme materiaalsetes ja ideoloogilistes tingimustes, ühiskondlikus elus tervikuna.¹² 1973. aastal ilmunud kirjutises on V. Jermakov vaoshoitum, aine määratlemisel märksa konkreetsem. Tema meelest on nõukogude kultuuri kui ajalooteaduslike uuringute aine probleemi läbitöötamise käesoleval etapil veel võimatu leida mingit ühtset vormelit, mis lubaks seda ainet täpselt piiritleda. Seetõttu olekski praegusel juhul viljakaimaks teeks põhiline uurimisproblemaatika eritlemine.¹³ V. Jerma-

⁵ Пономарев Б. Н. Задача исторической науки, 33—34.

⁶ Фадеев А. Б. Размышления об изучении истории культуры, 27.

⁷ Ким М. П. О сущности культурной революции, 31.

⁸ Культурная жизнь в СССР, 1917—1927: Хроника. М., 1975; Культурная жизнь в СССР, 1928—1941: Хроника. М., 1976; Культурная жизнь в СССР, 1941—1950: Хроника. М., 1977; Культурная жизнь в СССР, 1951—1965: Хроника. М., 1979; Культурная жизнь в СССР, 1966—1977: Хроника. М., 1981.

⁹ Ермаков В. Т. К вопросу о периодизации историографии советской культуры. — В кн.: Советская культура. История и современность. М., 1983, 390—401.

¹⁰ Зак Л. М. История изучения советской культуры. М., 1983, 24.

¹¹ Vt. ka Краснобаев Б. И. Русская культура XVIII века.

¹² Soskin V. Л. Культурная жизнь Сибири, 16—17.

¹³ Ермаков В. Т. Советская культура, 23.

kov toob välja üksteist teemat, mille süvendatud läbitöötamine peaks kaasa aitama, et tekiks tervikkujutus nõukogude kultuurist. Lähedased eelkirjutaja omale on ka M. Kimi 1974. aastal trükivalgust näinud kirjutise seisukohad.¹⁴ M. Kim esitab kaksikümend teemat, mis omakorda on grupeeritud nelja alarühma: 1) sotsialistliku kultuuri progressi allikad ja tegurid; 2) ühiskonna ja isiksuse vaimse arengu põhisuunad; 3) kultuuri sotsiaalsed funktsioonid ja tema seos ühiskondliku elu teiste nähtustega; 4) ühiskonna kultuuriline integratsioon.

B. Krasnobajevi artikkel 1976. aastal seab kultuurilooliste uuringute eesmärgiks kultuurile spetsiifiliste arenguseaduspärasuste väljatoomise.¹⁵ Esialgu rakendab ta oma metodoloogilisi seisukohti 18. sajandi vene kultuuri analüüsil, püüdes näha kultuuri eri ilmingute arengut kontsentreevavana vene rahvuse ajaloolise kujunemise ümber.

Pöördelise väärtusega on 1979. aastal ajakirja «Istorija SSSR» veerudel ilmunud diskussioon pealkirja all «Kultuuriajaloo aine ja meetod».¹⁶ Nimelt püstitati siin esmakordselt tees kultuuriajaloo kui iseseisvast ajalooteaduslikust distsipliinist. Diskussioon on märkimisväärne sellegi poolest, et ümmarguse laua taga olid korraga koos nii ajaloolased kui filosoofid vaagimaks kultuuriuuringute metodoloogilisi põhiprintsiipe. Kuigi kultuuriloo ainetsooni piiritlemist pidasid nii ühed kui teised esmajärgulise tähtsusega uurimisülesandeks, oli konkreetsetes seisukohtades nimetamisväärselt vastastikust mõodarääkimist, mittemõistmist. Võrreldagu järgnevas ajaloolaste ja filosoofide arusaamist kultuuriajaloo aineist.

Avasõnas märkis B. Krasnobajev, et vene kultuuri ülevaadete koostamine on andnud ajaloolastele küllaltki konkreetse ettekujutuse nendest valdkondadest, mis kõnesoleval juhul käsitlemist nõuavad (kunst, kirjandus, haridus, folkloor, töövõtted ja tavandid jne.). Põhieesmärgiks pole mitte aineleandide koostamine, vaid spetsiifiliselt kultuuri kohta käivate arenguseaduspärasuste fikseerimiseks vajalike strateegiliste ja taktikaliste seisukohtade väljatöötamine.¹⁷

A. Gurevitši arvates tuleks ajaloolastel senisest rohkem tähelepanu pöörata minevikus elanud inimeste psüühikale. Kultuuriloolase ülesandeks peabki ta maailmanägemise viisi, inimeste ajalooliste mõtelaadide lahtimõtestamist (seda eelkõige nn. argiteadvuse tasandil).¹⁸

Küllalt lähedane A. Gurevitši omale on A. Bargi seisukoht, mille kohaselt kultuuriloolane peab otsima vastust küsimusele, millisena inimene ühel või teisel ajastul kujutab ette maailma — universumit, loodust, ühiskonda — ning omaenese kohta selles keerulises süsteemis.¹⁹

Mõnevõrra laiemalt näeb kultuuriloo ainet V. Graštšenkov. Põhiline, kuigi mitte ainus kultuuriloolase ülesanne on ajastu maailmavaate, selle struktuuri ja klassiiseloому analüüs. See ei tähenda mitte lihtsalt poliitiliste, esteetiliste, filosoofiliste, loodusteaduslike, religioossete ja eetiliste ideede käsitlemist, vaid nende kui terviku, igale ajalooepohhile ja igale rahvale ainuomase ideeilma analüüsi. V. Graštšenkov lisab, et ideede kõrval tuleb jälgida ka olmet, tavandeid jms.²⁰

Ajaloolaste positsiooni võikski resümeerida I. Kovaltšenko lõppsõnas toodud mõtetega. Tema järgi on kultuur kõikide nende teadmiste kogum, mida ühiskond valdab oma ühel või teisel arengustaadiumil, kusjuures

¹⁴ Ким М. П. О культуре как предмете исторического изучения.

¹⁵ Краснобаев Б. И. Русская культура XVIII века.

¹⁶ Предмет и метод истории культуры (Круглый стол). — История СССР, 1979, № 6, 95—150.

¹⁷ Samas, 97.

¹⁸ Samas, 115.

¹⁹ Samas, 117.

²⁰ Samas, 131.

nende teadmiste tootmine, levitamine ja tarbimine kujutabki endast ühiskondliku elu kultuurilis-loomingulist külge. Kultuuriloolase ülesanne peaks seisnema ühiskonna ajastutsentrilise vaimse potentsiaali fikseerimises.²¹

Diskussioonis osalenud filosoofid näevad kultuuriloo objekti eespool refereeritud oluliselt erinevalt. Nii arvab E. Markarjan, et kultuuri ollakse harjunud nägema liialt pealisehituslikult, ning defineerib kultuuri inimtegevuse spetsiifilise viisina. Kultuuriloolase ülesandeks peab ta selle tegevusviisi ajaloolise geneesi jälgimist. Sünteesivas plaanis peaksid kultuuriloo aineks olema inimeste ajaloolise elutegevuse protsessis kujunenud mittebioloogiliselt väljatöötatud vahendikompleksid tegevuse enda ja inimsuhete realiseerimiseks. Need vahendikompleksid võivad kajastada materiaalsele tootmisele, tootmisproduktide tarbimisele või inimsuhete reguleerimisele suunatud tegevusi (vastavalt tootmiskultuur, tarbimiskultuur, suhtlemiskultuur).²² E. Markarjani küllaltki abstraktselt skeemist johtub, et pealisehituslik (maailmavaateline) aspekt ühiskondlikus elus on teisejärguline. Sellega satub ta aga täielikku vastuollu ajaloolaste praktikaga kultuuriloo valdkonnas.

Kui E. Markarjani tee viib üldiselt üksikule, kultuuri käsitlemiselt *homo sapiens*'ile omase liigitunnusena tema lokaalsete (etniliste, regionaalsete jms.) avaldusvormide tunnetamisvajaduseni ajalooteaduse rüpes, siis V. Mežujevi arusaamad on mõningas mõttes vastupidised. Ajaloolases näeb ta ainult lameempirikut, usinat faktikogujat. Tervikliku maailmaajaloolise kultuuripanoraami koostamist peab ta aga üksnes filosoofide ülesandeks. Kultuuri määratlemisel olevat esmajoones vaja välja selgitada, mida kultuur endast meie jaoks kujutab, milline on tema osa tänapäeva tegelikkuses, milles näeme tema pühendatust ja mõtet. Nii suguse teadmise andvat meile üksnes filosoofia.²³

V. Mežujevi seisukoht pole kaugeltki ainuke sellelaadsete seast. Ka mitmed teised filosoofid leiavad, et tervikliku kultuurikäsitlemise loomine (eriti nn. maailmakultuuri ajaloo koostamise plaanis) olevat võimalik üksnes filosoofia rüpes. Näib, et siin on tegemist filosoofia rolli ületähtsustusega. Filosoofia ei saa astuda ühegi teaduse asemele, isegi sellisel juhul mitte, kui analüüsitavaks on maailmapildi ja maailmavaate ajalooline genees. Filosoofia ülesanne seisneb ikkagi metodoloogilise karkassi rajamises ning maailmavaatelistel positsioonidel määratlemises, mitte empiirilise materjali korrastamises ja üldistamises.

Sellest, kuivõrd hästi filosoofid oma metodoloogilist funktsiooni täidavad, sõltub suurel määral ka empiirilise teaduse tasandil kujunevate kontseptuaalsete skeemide areng ja sisukus. Ajalooteaduslik tunnetus liigub praegu aine ja probleemide loendamisel tervikliku kultuuriloolise uurimistsooni (poolintuitiivse) defineerimise suunas, kultuuri ajaloolise arenguga seotud spetsiifiliste seaduspärasuste fikseerimisvajaduse suunas. Seejuures on ajaloolased seotud kaht tüüpi integratsiooniprotsessiga. Ühelt poolt on tegemist n.-ö. sisemise integratsiooniga ajalooteaduslike sõsardistsipliinide vahel (arheoloogia, etnograafia, kunsti- ja haridusajalugu jms.), teiselt poolt aga ajaloolase teadmuse seondumisega mingit teist laadi, eelkõige filosoofilise tunnetusega. Need kaks integratsioonimoodust on tihedasti seotud. Et kogu ajalooteadusele saaks tekkida ühtne ettekujutus kultuurist, peab olema tegemist hästi põhjendatud üldskeemiga, viimase väljatöötamine aga sõltub paljuski filosoofia poolelt saadavast heuristilis-metodoloogilisest toetusest.

Kuidas aga käsitleb kultuuri, eriti viimase osa ühiskonna ajaloolistes

²¹ Предмет и метод истории культуры, 148.

²² Samas, 108.

²³ Samas, 134.

muutumistes tänapäeva marksistlik-leninlik filosoofia? Või teisiti küsides: milline on filosoofia enda integratsioonivalmidus määratletuna konkreet-selt ajaloo teadusliku tunnetuse suhtes?

Kultuuri interpreteerimisest filosoofias

1960. aastatel uut tuult tiibadesse saanud marksistlik-leninlik kultuuri-teooria pidas hädavajalikuks asendada käibelolev, argiteadvusest liialt mõjustatud, nn. saavutuste summale apelleeriv kultuuritõlgendus.²⁴ Varem domineerinud arusaamise kultuurist võiks kokku võtta entsüklopeedilise definitsiooniga: «Kultuur on ühiskonna materiaalse ja vaimse arengu saa-vutuste kogum, mida ühiskond kasutab ja mis kätketuna kultuuritra-ditsioonidesse teenib inimkonna edasist progressi.»²⁵ Teaduslikult range ja süsteemse lähenemise puhul seati eesmärgiks mõiste *kultuur* sidumine selliste filosoofia fundamentaalkategooriatega nagu ühiskondlik-majan-duslik formatsioon, ühiskondlik progress, materiaalne ja vaimne toot-mine, baas ja pealisehitus jt.²⁶ Kultuuri asuti analüüsima infoteooriast, küberneetikast, semiootikast ja muust sellisest tuletatud metoodiliste võtete ja skeemide alusel²⁷, ühtaegu hakkas kultuuriteooria rikastuma sotsiaalsühholoogilise ja sotsioloogilise mõttelaadiga.²⁸

1960. aastate teoreetiliste uuringute keskpunkti tõusis nn. avar kul-tuuriinterpretatsioon vastukaaluks seni valitsenud kitsale tõlgendusele. Mõistele *kultuur* püüti anda võimalikult kõrge abstraktsiooniate, haaraža temaga ühiskondliku elukorralduse mingit universaalset tasandit või külge.

Ulatusliku kõlapinna leidis määratlus: kultuur on ühiskonna vaimne elu tervikuna. A. Arnoldovi arvates on kultuur paljutahuline sotsiaalne nähtus, mis väljendab ühiskonna arengu intellektuaalset taset teataval ajalooetapil.²⁹ Küllalt lähedane märgitule on L. Kertmani määratlus: kul-tuur on ühiskonna vaimne elu, mis oma põhijoontes on determineeritud materiaalse elu tingimuste ja sotsiaalsete suhetega, olles omakorda vii-maste mõjustaja.³⁰

²⁴ Арзаканян Ц. Г. Культура и цивилизация: проблемы теории и истории культуры. — Вестник истории мировой культуры, 1961, № 3, 52—73; Артановский С. Н. Историческое единство человечества и взаимное влияние культур. Л., 1967; Артановский С. Н. Некоторые проблемы теории культуры. М., 1969; Баллер Э. А. О марксистско-ленинском понятии культуры. — Уч. зап. кафедры философии МГПИ им. В. И. Ленина, 1961, № 161; Межуев В. М. Ленинская теория социалистической культуры. — Вопросы философии, 1967, № 4, 9—20.

²⁵ Artikkel *Культура*. — Философская энциклопедия, 3, М., 1964, 118—121.

²⁶ Артановский С. Н. Историческое единство человечества; Артановский С. Н. Некоторые проблемы теории культуры; Баллер Э. А. О марксистско-ленинском понятии культуры; Вопросы духовной жизни советских рабочих. Отв. ред. Л. Н. Коган и М. П. Козлов. Свердловск, 1969; Зак Л. М. Вопросы культурного строительства в советской исторической литературе; Межуев В. Я. Ленинская теория социалистической культуры; Зворыкин А. А. Некоторые вопросы теории культуры. — В кн.: Информационный бюллетень № 23 ИКСИ АН СССР по проблемам конкретных социальных исследований. М., 1969. Приложение № 1.

²⁷ Зворыкин А. А. Некоторые вопросы теории культуры; Лотман Ю. М. Статьи по типологии культуры. Тарту, 1970, вып. 1; 1973, вып. 2; Маркарян Э. С. Место и роль исследования культуры в современном обществознании; Соколов Э. В. Культура и личность. Л., 1972.

²⁸ Баткин Л. М. Тип культуры как историческая целостность. — Вопросы философии, 1969, № 9, 99—108; Бахтин М. М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и ренессанса. М., 1965; Вопросы духовной жизни советских рабочих; Гуревич А. Я. Категории средневековой культуры. М., 1972; Коган Л. Н. Духовный мир советского рабочего. М., 1972; Леонтьев А. Н. Проблемы развития психики. М., 1972.

²⁹ Арнольдov А. И. Культура развитого социализма. М., 1975, 4.

³⁰ Кертман Л. Е. К методологии изучения культуры и критике идеалистических концепций. — Новая и новейшая история, 1973, № 3, 42.

Mainitud aastakümnel levis laialt kultuuri tõlgendamine väärtuste kogumina, kusjuures viimast vaadeldi staatiliselt, inimtegevuse objektiiveeritud resultaadina, s. o. välistades väärtuste kujunemise protsessuaalset külge. Olgu siinkohal näiteks A. Zvorõkini arusaam: kultuurilise tegevuse produktid, sõltuvalt oma iseloomust, kujutavad endast väärtusi ühele või teisele inimgrupile, klassile, rahvale, rahvusele, ühele või teisele ühiskonnale, aga ka inimkonnale tervikuna. Kultuuriliste väärtuste objektiivsuse kriteeriumiks on nende progressiivne iseloom ühiskonna suhtes.³¹ Tollane väärtuseline interpretatsioon ei erinenud oluliselt varasemaist saavutuste summa tüüpi kultuurikäsitusist ning sai sellisena peagi terava kriitika objektiks.

Mitmed autorid arendasid edasi omaaegset A. Plehhanovi seisukohta, mille järgi kultuur on käsitatav teise loodusena, kõige sellena, mida looduses ehedalt ei esine ja mis on seega inimtegevuse produkt. Kultuuri vaadeldi inimese poolt ümbertöötatud loodusliku ja tehnilikult kujundatud elukeskkonnana.³²

Kõnesoleval perioodil hakkas kujunema inimtegevuse spetsiifikast lähtuv kultuurimõistmine. Esialgu leidis rõhutamist vaid üks inimtegevuse kvaliteet — loominguilisus. Nii kirjutas V. Mežujev, et kultuurisfäär on loominguisfäär, mille subjektiks on teoaktiivne terviklik isiksus.³³ L. Kogani järgi on kultuur inimese aktiivne ülesehitav maailma mõjustamise protsess, loominguiline maailma omandamine, ning ka nimetatud protsessi resultaadid, mis saavad inimeste edasise esemelis-praktilise tegevuse lähtekohaks.³⁴

Hinnates ajaloolise ja filosoofilise tunnetuse integratsioonivõimalusi kultuuri tervikkäsitluse loomisel, nenditagu, et 1960. aastatel olid need veel küllalt kesised, seda hoolimata lähedaste uurimisideaalide kujunemisest. Ei ole raske näha paralleeli ühelt poolt harukondliku ja teiselt poolt saavutuste summa tüüpi kultuurikäsitluse kriitikais. Ühtviisi oldi huvitatud seniste kirjeldav-summeerivate lähenemiste asendamisest kompleksse sünteesiva analüüsiga. Paraku jäid positiivsed programmid esialgu rohkem deklaratiivsele kui konstruktiivsele tasemele. Tuleb konstateerida sedagi, et filosoofilisel tunnetusel oli ajaloolise ees mõningane, kuigi üsna tinglik edumaa: ajaloolaste tervikuideaal seisnes alles seniste harukäsitluse võrdlemises arenguliste ühisjoonte väljatoomise nimel, filosoofide pingutused olid suunatud seni uurimata sotsiaalse terviku olemuse lahtimõtestamisele. Teiste sõnadega, kui ajaloolaste eesmärk oli seni tuntud empiiria esitamisel uue korrastuse leidmine, siis filosoofid püüdsid mõiste *kultuur* vahendusel leida sotsiaalse tegelikkuse seletamisel varem analüüsiorbiidist kõrvale jäänud integratiivset aspekti. Seega oli sisuline ettekujutus nii kultuuri uurimisainest kui sünteesiva lähenemise printsiipidest vaadeldava kahe ühiskonnateadusliku distsipliini tarvis erinev.

Nendel aastatel filosoofias kujunenud «kõikehõlmavate» määratluste (kultuur on kõik inimese poolt loodu, ühiskonna vaimne elu tervikuna jms.) heuristiline väärtus ajaloolastele seisnes eelkõige selle veelkordses kinnitamisest, et varasemat harukondlikku teed ei saa enam edasi minna. Praktilise rakendatavuse seisukohalt jäid need määratlused liialt üld-sõnaliselt, empiirilisel hoomamatuks. Ajaloolane ei saa uurida inimloomingut üldse ega kõiki progressi teenivaid väärtusi; tema uurimisareaal on seotud kindlate etnostega, sotsiaalsete gruppidega, ühiskondliku

³¹ Зворыкин А. А. Некоторые вопросы теории культуры, 35.

³² Арзаканян Ц. Г. Культура и цивилизация; Маркарян Э. С. Место и роль исследования культуры.

³³ Межуев В. М. Ленинская теория социалистической культуры, 11—12.

³⁴ Коган Л. Н. Духовный мир советского рабочего, 27.

arengu teatavate etappidega ning teooria plaanis huvitab teda eelkõige, kuidas on konkreetne allikmaterjal kultuurilooliselt käsitletav. Metodoloogilist abi saavad talle pakkuda pigem detailiseerivad ja konkretiseerivad kui abstraktsusele püüdlevad käsitlused.

Võttes lühidalt kokku 1970.—80. aastatel kultuuriteoorias saavutatu, tuleb esile tõsta järgmisi arengumomente. Esiteks, nimetatud perioodil on tehtud suur historiograafilis-tekstoloogiline töö õppimaks üksikasjalikult tundma marksismi klassikute seisukohti kultuuriga seotud problemaatikas.³⁵ Teiseks, marksistliku kriitilise analüüsi objektiks on olnud valdav osa 20. sajandi kodanlikest kultuurikontseptsioonidest (freudism, kultuur- ja sotsiaalanthropoloogia, strukturalism, tsükliilised kultuuriteooriad, fenomenoloogilised käsitlused, massikultuuri kontseptsioonid, «uus-pahempoolitsevad» ja kontrakultuuri ideoloogiad jne.). Kolmandaks, kultuuriteooria arenedes on sisuliselt revideeritud kõiki 1960. aastatel domineerinud määratlusviise näitamaks viimaste ühekülgset ja vähest konkreetsust.³⁶ Neljandaks, marksistliku filosoofia raames on selgelt tõstatatud küsimus iseseisva kultuuriõpetuse vajalikkusest (analoogsena õpetustele riigist, revolutsioonist, klassidest jms.), kusjuures kultuuriteooria pürgib ikka enam ja enam autonoomse ühiskonnateadusliku distsipliini staatuse suunas.³⁷

Kuigi kulturooloogilise mõtte areng on viimasel poolteisel aastakümnel olnud väga intensiivne, ei ole sellega kaasnenud homogeniseerumist. Lausa vastupidi, praegu võib asjakohasest kirjandusest leida kultuuri erisisulisi definitsioone märksa enam kui varasemal perioodil. Vaieldamatult on sellisel definitsioonibuumil oma tunnetusteoreetilised juured, mida järgnevas vaadeldaksegi.

Kõigepealt ei tohi ignoreerida fakti, et *kultuur* pole kaugeltki üksnes teaduslik termin, vaid eelkõige argiteadvuses ja -keeles leviv mõiste. Seejuures varieerub tema tähendus ka kõnekeeles küllalt suuresti. Sageli kasutatakse teda tähenduses 'parem', 'viisakam', 'haritum', vastandina 'ebakultuursele' *pro* 'harimatule', 'barbaarsele', ka 'ebakorrektssele' (nii-sugune sõnatarvitus on väga iseloomulik vene keelele). Tihti on sõna *kultuur* kunstilise loomingu sünonüümiks. Uuemas keelekasutuses on ta omandanud ka kvalitatiivset paremust ja heatasemelist organiseeritust märkiva tähenduse, eriti väljendeis *töökultuur*, *kehakultuur*, *tarbimiskultuur*, *toitumiskultuur*. Mõiste ise pärineb antiikajast, mil ta tähendas hinge haritust (vastandina maa haritusele — *agricultura*'le). Tänapäevaks on sellest reministsentsina säilinud arusaam kultuursusest kui inimese vaimsest erksusest, intelligentsusest, kõrgeast eetilisusest. Termin *kultuur* puhul on teaduslik mõistekasutus tihti mõjustatud argiteadvusest, kusjuures ühe taseme polüsemantilisus on automaatselt kandunud teisele omaks.

Oluline on seegi, et erinevalt alati üheselt kasutatavatest materialistliku ühiskonnakäsituse põhikategooriatest (baas, pealisehitus, ühiskondlik-majanduslik formatsioon jms.) rakendatakse terminit *kultuur* valdavalt neil juhtudel, kui on tekkinud mõistevaakum: uurimisobjektiks on

³⁵ Давидович В. Е., Жданов Ю. А. Сущность культуры. Ростов н/Д, 1979; Межуев В. М. Культура и история. (Проблема культуры в философско-исторической теории марксизма). М., 1977; Режабек Е. Я. Проблемы культуры в Марксовой концепции общественно-исторического развития. — Изв. Северо-Кавказ. Науч. центра, Общественные науки, 1976, № 3, 10—16.

³⁶ Келле В. Ж., Ковальзон М. Я. Теория и история. Проблемы теории исторического процесса. М., 1981, 233.

³⁷ Боголюбова Е. В. Культура и общество. (Вопросы истории и теории). М., 1978, 189—190; Философско-мировоззренческие проблемы культуры. — В кн.: Актуальные методологические вопросы современной науки. Киев, 1983, 118—157.

saamas sotsiaalne realiteet, millel alles puudub teaduslik nimetus. Nii näiteks on nüüdisaja ühiskonnateaduses süvenenud huvi divergentset laadi nähtuste vastu: ikka enam otsitakse seletust, mille poolest erinevad konkreetset isiksusetüübid, sotsiaalsed grupid, etnilised või majanduslik-geograafilised regioonid teistest omataolistest. *Kultuurist* ongi saanud üks operatsioonalseid mõisteid sotsiaalse omanäolisuse või kvalitatiivse seisundi väljendamiseks.³⁸ Toodagu siinkohal näiteks E. Vavilini ja V. Fofanovi mõistekasutus. Mainitud autorid väidavad, et ühiskonna kirjeldamisel on võimalik eristada kolme tasandit: esiteks, ühiskondlik-majanduslik formatsioon üldse, ilma edasise täpsustusega; teiseks, ühiskondlik-majanduslike formatsioonide konkreetset tüübid, nagu orjandus, kapitalism, kommunism; kolmandaks; kultuur kui ühiskondlik-majandusliku formatsiooni ajalooliselt konkreetne variant, näiteks antiikkultuur kui orjandusliku formatsiooni erijuhtum.³⁹

Ikka enam on meie teoreetilise-filosoofilise mõtte orbiiti tõusmas *homo sapiens*'i kui erilise biosotsiaalse liigi kvalitatiivne määratlemine. Selleski integratiivses uurimissuunas (seotuna bioloogia-, psühholoogia-, sotsioloogia- ja ajalooteadusega, meditsiiniga jne.) on mõiste *kultuur* kasutamise osutunud küllaltki töökindlaks. *Kultuuriga* tähistatakse siin mittegeneetilist, üksnes sotsiaalsete vahenditega põlvest põlve edasikanduvat informatsiooni, ka sotsiaalsuse spetsiifikat tervikuna.⁴⁰

Marksistlikus filosoofias on juba mõnda aega aktuaalsena püsinud aksioloogilise (erinevalt gnoseoloogilisest) maailmapildi probleem. Subjekti aktiivse, tinglikult inimtsentriliseks nimetatava tegelikkuseväärtustamise väljendamiseks on taas kasutusele võetud mõiste *kultuur*. Väga aktuaalsed on kultuuritsentrilise maailmapildi probleemid teadusloos; aga ka esteetika, eetika ja politoloogia valdkonda kuuluvate nähtuste seletamisel.⁴¹

Defineerimistulvast ja suurest heterogeensusest hoolimata on kultuurifilosoofilises mõttes viimasel ajal siiski täheldatav teatava ühtse, esialgu veel nõrkade kontuurjoontega kontseptuaalse üldskeemi kujunemine. Seda võiks nimetada kultuuri kaudu inimtegevuse, aga ka ühiskondlik-ajaloolise arengu kvalitatiivse seisundi fikseerimiseks. Küllaltki õnnestunud võtab selle arenguliini kokku uusim erialaentsüklopeedia: kultuur on inimese elutegevuse organiseerituse ja arengu spetsiifiline viis; mis kajastub materiaalse ja vaimse töö produktides, sotsiaalsete normide ja institutsioonide süsteemis, vaimsetes väärtustes, inimeste suhtumises loodusesse, üksteisesse, iseendasse. Mõistega *kultuur* fikseeritakse inimese elutegevuse kvalitatiivne erinevus bioloogilistest eluvormidest, aga ka selle elutegevuse ajalooliselt konkreetsete vormide kvalitatiivne omapära ühiskonna arengu erinevatel etappidel.⁴²

Liikumine ühtse marksistliku kultuuriõpetuse poole realiseerub praegu dialektiliselt vastuolulisel teel, ja nimelt kultuurimääratlemise heterogeensuse kaudu. Niisugusesse teoreetilise mitmetähenduslikkuse seisundisse ei tohi siiski suhtuda üleearuse kriitikaga. Kultuuri näol on tege-

³⁸ Бромлей Ю. В. Оценки теории этноса; Келле В. Ж., Ковальзон М. Я. Теория и история; Леонтьев А. А. Личность как историко-этническая категория. — Советская этнография, 1981, № 3. 35—44; Уледов А. К. К определению специфики культуры как социального явления. — Философские науки, 1974, № 2, 22—29.

³⁹ Вавилин Е. А., Фофанов В. П. Исторический материализм и категория культуры. Новосибирск, 1983, 88.

⁴⁰ Леонтьев А. Н. Проблемы развития психики; Маркарян Э. С. Теория культуры и современная наука. М., 1983; Ребане Я. К. Информация и социальная память: к проблеме социальной детерминации познания. — Вопросы философии, 1982, № 8. 44—54.

⁴¹ Категории философии и категории культуры. Отв. ред. М. А. Булатов, В. Г. Табачковский. Киев, 1983, 99.

⁴² Artikkel *Kultuur*. — Философский энциклопедический словарь. М., 1983, 292.

mist vägagi keerulise tunnetusobjektiga, mille olemus avaneb aeglaselt, etapiviisilise üksikult üldisele jõudmise läbi. Praegu fikseerib iga sisuliselt uudne tõlgendus rea kultuurile iseloomulikke jooni ning on sellisena iseväärtuslik. Seejuures tuleb muidugi säilitada distants mõistmaks, et enamik hetkel käibivaid filosoofilisi kultuuridefinitsioone ei ole ammen-davad ega lõplikud. Kultuuri kui inimtegevuse ja sotsiaalse arengu kvali-tatiivse seisundi kindlakstegemine toimub praegu korraga paljudest eri aspektidest lähtudes, kusjuures üksiktahkude omapära esiletoomist peetakse sageli kultuuri kui terviku määratlemiseks (s. o. üksiku, erilise ja üldise dialektika pole alati korrektselt välja toodud).

Ülevaate saamiseks 1970.—80. aastate domineerivaist kultuurikäsitlusist marksistlikus filosoofias jaotame viimased esmalt kaheks sõltuvalt sellest, kas neis vaadeldakse kultuuri sotsiaalset arengut iseloomustava karakteristikuna või inimtegevuse spetsiifikat konkreteriva kategooriana. Nimetame nad vastavalt sotsio- ja antropotsentristlikeks suunadeks. Lisatagu kohe, et selline jaotus on õige tinglik ja sotsiotsentristliku suuna esindajaid ei tohi mitte mingil juhul pidada antropotsentristide vastasteks. Marksistlik tees inimesest kui sotsiaalsete suhete ansamblist on aluseks nii ühele kui teisele õpetusterühmale. Küsimus on vaid selles, kumba lähenemisnurka — kas ühiskonnastatut või inimesestatut — konkreetne kultuuriteoreetik eelistab.

Sotsiotsentristlik käsitluslaad domineerib siis, kui mõiste *kultuur* kaudu soovitakse iseloomustada maade, rahvaste, aga ka sotsiaalsete rühmade ning klasside ajaloolise arengu iseärasusi, kirjeldada konkreetse ühiskonna erinevusi teistest omataolistest. Nii väidavadki V. Kelle ja M. Kovalson, et millist ühiskondliku elu sfääri või nähtust me ka ei vaatleks, kõikjal saame täheldada inimese tegutsemise variatiivsust, ikka sõltuvalt sellest, milline on antud ühiskonna, aga ka isiksuse arengutase. Niisuguseid erinevusi saabki iseloomustada mõistetesüsteemiga *töökultuur, käitumiskultuur, mõtlemis- ja kõnekultuur, tajukultuur* jms.⁴³ Sotsiotsentristlikus suunas omakorda saab välja tuua järgmisi kultuuri interpreteerimise moodsuseid:

- 1) kultuur on ühiskonna formatsioonilise arengu ajalooliselt konkreetne esinemisvorm (E. Vavilin ja V. Fofanov, V. Kelle ja M. Kovalson jt.)⁴⁴;
- 2) kultuur on ajalooliselt konkreetse ühiskonna elulaad (L. Kogan, V. Tolstõhh)⁴⁵;
- 3) kultuuril on etnogeneetiline iseloom, ta on rahvaid ja rahvusi diferentseeriv tegur (J. Bromlei jt.)⁴⁶;
- 4) kultuur on ajastu iseloomulik teadmiste, väärtuste, käitumisnormide jms. kogum nii viimase ideaalses kui materiaalses esinemisvormis (A. Gurevitš, E. Sokolov jt.)⁴⁷;
- 5) kultuur on ühiskondlikus arengus kujunenud ja antud sootsiumi kol-

⁴³ Kelle В. Ж., Ковальзон М. Я. Теория и история, 240.

⁴⁴ Вавилин Е. А., Фофанов В. П. Исторический материализм и категория культуры; Кelle В. Ж., Ковальзон М. Я. Теория и история, 77.

⁴⁵ Иовчук М. Т., Коган Л. Н. Советская социалистическая культура: исторический опыт и современные проблемы. М., 1979; Коган Л. Н. Духовный мир советского рабочего; Tolstõhh, V. Elulaad. Mõiste, reaalsus, probleemid. Тлн., 1978.

⁴⁶ Арутюнов А. С. К проблемам этничности и интерэтничности культуры. — Советская этнография, 1980, № 3, 61—67; Арутюнян Ю. В. О некоторых тенденциях культурного сближения народов СССР на этапе развитого социализма. — История СССР, 1978, № 4, 94—104; Бромлей Ю. В. Очерки теории этноса; Даменья О. Н. Культура и ее национальные формы. — Вопросы философии, 1981, № 6, 111—118; Культура жизнеобеспечения и этнос. Авторский коллектив: Э. С. Маркарян (руководитель) и др. Ереван, 1983.

⁴⁷ Гуревич А. Я. Категории средневековой культуры; Гуревич А. Я. Проблемы средневековой народной культуры. М., 1981; Соколов Э. В. Культура и личность.

lektiivse mäluna funktsioneerivad märgisüsteemid (J. Lotman, U. Rižinašvili, A. Konev jt.)⁴⁸;

6) kultuur on ühiskondlikku progressi iseloomustav ja konkretiseeriv parameeter (V. Davidovitš, N. Zlobin jt.)⁴⁹.

Antropotsentristliku suuna iseloomustamiseks kõlbavad hästi N. Tšavtšavadze sõnad, mille kohaselt moodustada ja kujundada iseennast ning luua «teist loodust», s. o. kultuuri, saab inimene üksnes seepärast, et ta pole mitte üksnes objekt objektide seas, vaid veel ka subjekt, praktilise tegevuse ja tunnetuse, eetiliste toimingute, esteetiliste läbielamiste ja loomingu subjekt. Aga olla subjekt tähendab mitte üksnes võimet alluda objektiivsetele tingimustele ja seaduspärasustele, vaid eelkõige tegutseda eesmärgipäraselt ja sihikindlalt. Seega pole kultuur midagi muud kui väärtuste ümberasetamine kohustuste maailmast olemuse maailma, kui ideaalide kehastumine.⁵⁰

Antropotsentristlikes käsitlustes vaadeldakse kultuurina:

1) mittelooduslikku, tehislikku, inimtegevusest tulenevat organiseeritust (V. Davidovitš, M. Kağan, O. Hanova jt.)⁵¹;

2) *homo sapiens*'ile omast stereotüüpiseerivat käitumisviisi (E. Markarjan, Z. Fainburg jt.)⁵²;

3) inimese kui soo-olendi, s. o. teadlikult, eesmärgipäraselt tegutseva subjekti toimimise arengulisust kajastavat kvaliteeti (M. Kovalson, O. Damenia, N. Tšavtšavadze jt.)⁵³;

4) inimese loomingulise tegevuse protsessi ja resultaate (E. Baller, A. Arnoldov, V. Mežujev, N. Zlobin jt.)⁵⁴.

Loetletud kultuurikäsitluste variandid ei ole üksteisest mitte alati väga täpselt eristatavad. Sellest annab tunnistust mitmete autorite üheaegne esinemine meie klassifikatsiooni eri alalõikudes.

⁴⁸ Гумеров Ш. А. Системно-семиотический параметр культуры. — В кн.: Системный анализ и управление научно-техническим прогрессом. Обнинск, 1978, 120—128; Конева В. А. Культура и общественно-историческая формация. (Культура как система хранения социального опыта). — В кн.: Методологические проблемы науки и культуры. Куйбышев, 1976, 118—137; Конева В. А. К методологии построения теории культуры. — В кн.: Методологические проблемы науки и культуры, вып. IV. Куйбышев, 1979, 22—33; Лотман Ю. М. Статьи по типологии культуры; Лотман Ю. М. Феномен культуры. — Уч. зап. ТГУ, вып. 463. Труды по знаковым системам, X. Тарту, 1978, 3—17; Рижинашвили У. И. Семиотика и культура. — В кн.: Культура в свете философии. Тбилиси, 1979, 296—320.

⁴⁹ Давидович В. Е. Культура и общественный прогресс. — Философские науки, 1978, № 3, 3—14; Давидович В. Е., Жданов Ю. А. Сущность культуры; Злобин Н. С. Культура и общественный прогресс. М., 1980; Марксистско-ленинская теория исторического процесса. Отв. ред. Ю. К. Плетников и др. М., 1983.

⁵⁰ Чавчавадзе Н. С. Человек — культура — ценности. — Вопросы философии, 1981, № 6, 64.

⁵¹ Давидович В. Е. Культура и общественный прогресс; Давидович В. Е., Жданов Ю. А. Сущность культуры; Каган М. С. Человеческая деятельность. М., 1974; Конева В. А. К методологии построения теории культуры; Ханова О. В. Культура и деятельность. Саратов, 1978.

⁵² Бромлей Ю. В. Очерки теории этноса; Культура жизнеобеспечения и этнос; Маркарян Э. С. К проблеме осмысления локального разнообразия культуры; Маркарян Э. С. О генезисе человеческой деятельности и культуры. Ереван, 1973; Маркарян Э. С. Теория культуры и современная наука; Файнбург З. И. Культура и история. — Труды НИИ культуры. М., 1977, 55, 133—154.

⁵³ Дамения О. Н. Культура и ее национальные формы; Келле В. Ж., Ковальзон М. Я. Теория и история; Ковальзон М. Я. Место понятия «культура» в системе категорий исторического материализма. — В кн.: Методологические проблемы исторического материализма. Барнаул, 1976, 121—124; Культура в свете философии. Тбилиси, 1979; Философские проблемы культуры. Тбилиси, 1980; Чавчавадзе Н. С. Человек — культура — ценности.

⁵⁴ Арнольдov А. И. Культура развитого социализма; Баллер Э. А. Преемственность в развитии культуры. М., 1969; Злобин Н. С. Культура и общественный прогресс; Межуев В. М. Культура и история; Основы марксистско-ленинской теории культуры. М., 1976.

1980. aastate alguseks on filosoofiliste ja ajalooliste kultuuriuringute integratsioonivõimalused märgatavalt konkretiseerunud. Heuristilist abi ajalooteaduse rüpes realiseeruvale kultuuriloo uurimistsooni piiritlemisele peaksid pakkuma nii sotsio- kui antropotsentristlikud tõlgendusviisid.

Kultuuri käsitlemine inimtegevuse kvalitatiivse seisundina annab ajaloolastelegi alust interpreteerida kultuurisfääri senisest märksa avaramalt, ja nimelt kui elukeskkonna järjepidevale ümberkujundamisele suunatud inimeste ajalooliselt realiseeruvat loomeaktiivsust. Enamikus ajalooalastes töodes on loomingulisust mõistetud eelkõige teadusliku, eetilise ja esteetilise tegelikkusetunnetusena (vastavalt siis teaduse, õigus- teaduse ja moraali, religiooni, kunstide jms. ajalooline analüüs). Majandusliku ja tehnilise mõtte ajalugu on vaadeldud valdavalt teadusloolisest aspektist, mitte praktilise elukorraldusega seotult. Ometi väljendub põlv- vest põlve kestvas tööriistade ja -võtete täiustamises, olmemajanduse korraldamises, perekondlike ja tööalaste suhete sätestamises inimvaimu loomingulisus selle kõige laiemas ja üldisemas vormis. Looduskeskkonna tingimustega kohanemine, kohaliku maastiku korraldamine ning kariloo- made ja söögitaime kasvu kohandamine vastavalt inimeste reaalsele vajadusele — kõik see nõuab tuhandete ja kümnete tuhandete novaator- like ideede tekkimist ning realiseerimist. Pidevat muutmist ja täiustamist vajavad ka sotsiaalsed suhted ning sellekski kulub soliidne hulk loome- energiat. Seega peaksid kultuuriloolaste uurimused haarama mitte üks- nes mõningate spetsiifiliste (ja sageli isiksustatud) loomealade probleeme, vaid rahva loomingulist aktiviteeti tervikuna.

Otseselt kultuuriloolisteks nimetatud uurimustes on siiani vähe tegel- dud ajastukeskse maailmapildi levi ja ajaloolise generatsioonist generat- siooni edasikandumise mehhanismide probleemidega. Kaugeltki erandlik pole olukord, kus levimehhanismide kirjeldamist samastataksegi kultuuri ühe või teise sfääri tervikrekonstruktsiooniga. Näiteks ilmuvad teadus- ja haridusloolised tööd, milles põhiliselt fikseeritakse teadlaskaadri või koolivõrgu ja õpetajaskonna konkreetne kvantitatiivne arengupilt. Hoo- pis vähem tegeldakse teaduslike ideede paradigmalise analüüsi või hari- duse sisu (õpikute ja õpetajate teadmiste) analüüsiga. Või teine näide. Väga vajalik on teada raamatute ja ajakirjade kasvudünaamikat ja nomenklatuurset jaotumist, kuid kui paralleelselt ei püüta luua ettekujut- tust trükisõna vahendusel levinud ideevaramust, ei teki ikkagi tervikaru- saamist trükisõna kohast konkreetse ajastu kultuurisüsteemis. Kultuuri- loojate personaalia ja ideede levikut võimaldavate institutsioonide kohta käiva statistikata ei saa kultuurilugu kirjutada. Kuid niisugune statistika on vaid asja üks pool, teiseks pooleks on kindla ajastu raames loodav ja levitatav ideepagas ise. Ideaalse sisu ja materiaalsete levimehhanis- mide vahekordadesse süüvimisel peaks kultuuriloolastele tõhusaks toeks olema need filosoofide tööd, milles tegeldakse sotsiokultuurilise infor- matsiooni ja viimase materiaalsete kandjate küsimustega. Kultuuriloo- laste tähelepanu on hetkel koondunud pigem ideekomponentide inventari- seerimisele kui levimehhanismide süstematiseerimisele, viimaseid kipu- takse esimestega samastama. Integratsioonivõimalusi pakkuvaks meto- doloogiaprobleemiks peakski kujunema vastavuse tuvastamine kultuuri sisulis-ideaalse külje ja levimehhanismide vahel.

Kokkuvõtvalt rõhutatagu kultuuriprobleemaatika suurt osatähtsust tänapäeva humanitaaria integratsiooniprotsessides. Kultuurifaktorite uurimisele pööratakse olulist tähelepanu sotsioloogias, psühholoogias; majandusteaduses, lingvistikas, kunstiteadustes jne., seejuures kasvab aasta aastalt vajadus kultuuri olemuse väljaselgitamisele pühenduva n.-õ. metateaduse — kulturoloogia — järele. Marksistliku maailmavaate raa- mes on loomulik viimase baseerumine dialektilis-materialistlikul ajaloo-

käsitlusel, mida näitabki kultuuriteooria reaalne väljakasvamine marksistlik-leninliku filosoofia rüpest.

Kultuuriteooria edasises arengus mängib suurt osa seos kultuuriilminguid uurivate teadustega, eelkõige nende kultuuriajaloo töödega, milles on eesmärgiks seatud ajastu kultuuripanoraami tervikanalüüs. Süsteemse ajaloolis-materialistliku kultuuriõpetuse kujunemise oluliseks tingimuseks on teoreetilis-metodoloogilise ja ajaloolise tunnetuse integratsioon, sest vastava kategooriaalse süsteemi loomine ja arenguseaduspärasuste fikseerimine eeldab nii loogilis-filosoofilist kui empiirilist pädevust.

Prægusel arenguetapil liiguvad nii kultuurilugu kui kultuuriteooria iseseisva distsipliini staatuse suunas, kusjuures mõlemat iseloomustab kompleksustaotlus. Nimetatud asjaolu ei tule interpreteerida lihtsustatult ega arvata, et varem või hiljem nende distsipliinide vahelised piirid kaovad tänu ühise eesmärgi — kultuuri tervikkäsitluse — olemasolule. Nii ajaloolisel kui filosoofilisel tunnetustüübil on oma kindel spetsiifika ning seega ei seisne integratsioon mitte kokkusulamises, vaid vastastikusel heuristilises täiendamises.

Kultuuri olemuse lahtimõtestamine on äärmiselt oluline ka sotsiaalse praktika seisukohalt. NLKP XXVII kongressi ettevalmistavates dokumentides on korduvalt rõhutatud sisult sotsialistliku, vormilt paljurahvuselise ja vaimselt internatsionaalse nõukogude rahva ühtse kultuuri edasiarendamise ideed. Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei programmis on öeldud: «NLKP peab väga tähtsaks seda, et töörahvahulgad saaksid täielikumalt ja põhjalikumalt osa vaimse ja materiaalse kultuuri rikkestest ning oleksid aktiivsemalt kaasatud kunstiloomingusse. ... Kultuurivaldkond peab rahuldama elanikkonna eri kategooriate kasvavaid vajadusi, tagama vajalikud võimalused rahva isetegevuslikuks kunstiloominguks, arendama võimeid, rikastama sotsialistlikku elulaadi, kujundama terveid vajadusi ja head esteetilist maitset. Nende ülesannete eduka lahendamise möödapääsmatut tingimust näeb partei kultuuritöö sisu ja meetodite pidevas täiustamises, selle materiaalse baasi tugevdamises ning intensiivses kultuurilises ülesehitustöös maal ja uutes hõlvatavates piirkondades.»⁵⁵ Meie maa praegusele arenguetapile iseloomulik kultuuritöö eeldab teaduslikku lähenemist ning selles osas on nii kultuuriteoreetikutel kui -ajaloolastel öelda oma kaalukas sõna. Kultuuri olemuse analüüs viib paljuskii lähemale inimeste pidevalt kasvavate ja mitmekesistuvate kultuuritarbimise vormide mõistmisele. Meie paljurahvuselise riigi tohtu kultuuripärandi kompleksne ning ajaloolis-võrdlev uurimine aga on suure praktilise väärtusega regionaalsete iseärasuste arvestamiseks kultuuri-protsesside juhtimisel.

⁵⁵ Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei programm (uus redaktsioon). Projekt. Tln., 1985, 69.

Esitanud J. Rebane

*Eesti NSV Teaduste Akadeemia
Ajaloos Instituut*

Toimetusse saabunud
7. IX 1983,
ümbertöötatuna
3. XII 1985

ИНТЕРДИСЦИПЛИНАРНЫЕ АСПЕКТЫ ИЗУЧЕНИЯ КУЛЬТУРЫ

В публикации дается сравнительно-историографический обзор трактовок культуры в философской и исторической науках в 1960—1970 гг. Отмечается ряд общих тенденций в раскрытии понимания культуры в обеих науках (путь развития от плоско-суммативности через абстрагирующий универсализм к созданию комплексного и системного подхода). Анализируются некоторые гносеологические причины взаимного непонимания «предметной зоны» культурно-исторических исследований. Коротко рассматриваются определенные возможности междисциплинарного «кооперирования» в дальнейшем изучении закономерностей функционирования и развития культуры.

*Институт истории
Академии наук Эстонской ССР*

Поступила в редакцию
7/IX 1983,
после переработки
3/XII 1985

Aili AARELAID-TART

INTERDISCIPLINARY ASPECTS OF STUDIES ON CULTURE

The author of the paper gives a comparative-historiographic review of the treatises on culture in philosophic and historical sciences in 1960—1970. Several common tendencies are pointed out in the development of the comprehension of culture in both sciences (from trivial summings-up to the creation of a complex and systematic approach of cultural problems via abstract universalism). Some gnosiological causes of the misinterpretations of the 'objective zones' in cultural-historical studies have been analysed. A short review has been given on the determination of possibilities of an interdisciplinary cooperation in future studies of the rules according to which culture functions and develops.

*Academy of Sciences of the Estonian SSR,
Institute of History*

Received
Sept. 7, 1983
after revision
Dec. 3, 1985